

СОЦІАЛЬНИЙ ДЕТЕКТОР ЯК ФАКТОР СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ: СИНЕРГЕТИЧНИЙ ПІДХІД

Александрова О.С. (м. Запоріжжя)

Анотація

В статті дається аналіз основних принципів та умов самоорганізації соціальних систем; розглядається місце і роль соціального детектору (в формі взаємодії конкуренції і кооперації) у відборі аттракторів розвитку економіки; осмислення феномена соціального детектору як фактору суспільно-економічного розвитку; аналіз взаємодії кооперації і конкуренції; аналіз таких аттракторів, як підприємницько-інноваційна ринкова економіка та кримінальна, тіньова економіка.

Ключові слова

СИНЕРГЕТИКА, СОЦІАЛЬНИЙ ДЕТЕКТОР, САМООРГАНІЗАЦІЯ, КОНКУРЕНЦІЯ, КООПЕРАЦІЯ, БІФУРКАЦІЯ, ХАОС, АТРАКТОР, СУСПІЛЬНИЙ РОЗВИТОК, СИНЕРГЕТИЧНА ПАРАДИГМА, ЯК ПІДПРИЄМНИЦЬКО-ІННОВАЦІЙНА РИНКОВА ЕКОНОМІКА, ТІНІЗАЦІЯ ЕКОНОМІКИ, ЕКОНОМІЧНА ЗЛОЧИННІСТЬ.

Вступ

Актуальність дослідження заявленої проблеми обумовлена докорінними зрушеннями, які відбуваються на економічному і соціокультурному просторі сучасної України. Складні процеси суспільного транзиту потребують розробки відповідного концептуально-методологічного забезпечення самоорганізації і функціонування соціальних систем. Для вирішення цієї проблеми важливим є осмислення феномена соціального детектору як фактору суспільно-економічного розвитку крізь призму синергетичної парадигми, яку все частіше називають філософсько-методологічною основою рішення головних проблем ХХІ століття [9].

Мета статті:

- проаналізувати основні принципи та умовами самоорганізації соціальних систем;
- виділити аттрактори – можливі траєкторії, до яких “притягується” поведінка системи і дати їх характеристику;
- дослідити роль соціального детектору як фактору соціального відбору.

Обговорення проблеми

Теоретичні основи заявленої проблеми автор пов’язує, перш за все, з ідеями І. Пригожина, М.М. Моїсеєва, Г. Хакена, Г.І. Рузавіна, О.Н. Князевої, С.П. Курдюмова, О.П. Назаретяна, а також з ідеями українських дослідників І.С. Добронравової, С.Б. Кримського, В.С. Крисаченка, В.С. Лук’янця, М.В. Поповича, Л.Д. Бевзенко, Л.С. Горбунової, В.П. Беха, В.Г. Воронкової та ін.

Дослідження проблеми самоорганізації продовжує і збагачує традицію наукового пошуку, в основу якого покладено фундаментальну ідею про цілісне відображення системних об'єктів, що розвиваються. Його головне завдання – пізнання принципів самоорганізації, які реалізуються в системах різної природи: фізичної, біологічної, соціальної, економічної та ін.

Самоорганізація в соціально-економічних системах слугує джерелом активності і ініціативи людей, пошуку нових ідей і методів, способів діяльності, що здійснюються учасниками соціально-економічних і соціокультурних процесів. Займаючись безпосередньо виробничою працею, вони краще орієнтуються в запитах і потребах власних соціальних груп і колективів, чим будь-які владні структури: управлінці і чиновники.

В соціології парадигма самоорганізації обговорювалась в теоріях багатьох вчених різних шкіл і напрямків. Наприклад, Г.Зіммель визначав суспільство як “форму, в якій індивіди на базі різних мотивів і інтересів створюють особливу єдність, усередині якого ці мотиви і інтереси знаходять власне втілення” [5, 21].

Німецький соціолог Н. Луман запровадив основні поняття теорії самореферентних систем. Розуміння Н. Луманом системи ґрунтується на розрізненні системи і зовнішнього середовища, що відрізняється від відомої системної парадигми – розрізнення частини і цілого. Система не є аналітичною конструкцією або мислячою формулою. Поняття системи використовується для позначення реального факту, реального положення речей. Системна теорія Лумана трактує соціальну систему як автопоетичну – самовідтворювальну. Слово “автопоезис” (autopoiesis) виникло і закріпилось у використанні в області когнітивної біології в роботах чилійського біолога Умберто Матурані і застосовувалось для аналізу принципу існування живої матерії. В кінці 1970-х – початку 1980-х років це поняття застосовується Луманом до області соціального [17, 120].

Соціальна система встановлюється завжди, коли здійснюється “автопоетичні відносини комунікації” [8, 115] – тобто система відтворює всі свої елементарні частки за допомогою сітки таких же елементів, що діє, і завдяки цьому, відгороджується від зовнішнього середовища. Це трапляється у формі комунікації. Елементами соціальної системи при такому розумінні є не люди, або їх дії, а комунікації. Властивостями такої системи можна назвати виробництво себе і опис себе за посередництвом комунікацій, відтворюючи в цьому описі самого себе. В межах даного підходу робляться намагання розглянути проблеми саморегуляції процесів суспільно-економічної діяльності через комунікацію суб'єктів соціально-економічних відносин. У рамках концепції самоорганізації соціальних систем формується уявлення про те, що соціальна система в реальному історичному процесі призводить до упорядкованості структур

соціального простору, до балансу суспільних сил, соціальних інститутів, зміни характеру соціальних комунікацій – через перехідні стани суспільства, що характеризуються невпорядкованістю, розбалансованістю сфер їх взаємодій. Перш, ніж перейти до рівноважного стану, кожна підсистема суспільства, або окремих її елементів структурно перебудовується, вибираючи оптимальний для конкретного моменту режим життєдіяльності.

Основними принципами та умовами самоорганізації соціальних систем є такі [15, 38- 48]:

1. Самоорганізація відбувається у відкритій, нерівноважній і нестійкій системі. Ця система характеризується тим, що в ній джерела енергії й речовини (у випадку з соціальними системами) перевищують їх «стік» (диссипацію). Через випадковість, нестійкість, біфуркацію відбувається самоорганізація й розвиток відкритих систем.

2. Самоорганізація завжди пов'язана з кооперативними процесами, колективною поведінкою (узгодженою взаємодією) елементів системи, в результаті чого її елементи ведуть себе як єдине ціле.

3. Основою для процесу розвитку є випадковість.

4. Самоорганізація відбувається в системах, які еволюціонують за нелінійними законами.

Із принципу нелінійного розвитку, на думку Ільченка Б.В., витікають важливі методологічні висновки щодо суспільно-економічних процесів в період системних трансформацій:

- в результаті існування багатьох варіантів розвитку, у людини є можливість вибору найбільш оптимального для неї варіанту. Однак непередбачений вплив зовнішнього середовища і приховані можливості системи, що самоорганізується, позбавляє всякого змісту детерміністське прогнозування еволюції соціальних систем;

- шляхів розвитку системи може бути багато, але їх кількість не безмежна. Можливі в цій нелінійній системі не всі напрямки розвитку, які видаються найсприятливішими суб'єктам реформаторської діяльності. Жорстке управління системою може призвести до незворотного наростання хаосу та її руйнації. Необоротні процеси є результатом самовільної активності, що виявляється макросистемою, коли її намагаються "приборкати" шляхом зовнішніх керуючих впливів, і ця активність може призводити до згубних наслідків: диссипація, що раніше підтримувала процеси самоорганізації, може проявляти вибуховий характер [6, 254];

- проаналізувати бажаний для системи "сценарій" подій, в принципі, можливо. Таким чином, можна скоротити час виходу на аттрактор, майбутню форму організації.

5. Синергетика досліджує складні системи, шлях до складного, народження складного та його наростання, процеси морфогенезу [6, 254].

Соціальний детектор як фактор суспільного розвитку: синергетичний підхід

Еволюційні процеси у відкритих нелінійних системах ідуть до утворення все складніших організацій і структур шляхом інтеграції різноманітних структур, які розвиваються з різними темпами. Складність структур пов'язана з узгодженням (когерентністю), темпів розвитку структур через дисипативні процеси, які є макроскопічним проявом хаосу.

Соціальна самоорганізація, як показує аналіз існуючих концепцій [3] має розглядатись як єдність процесів об'єктивної та суб'єктивної самоорганізації у суспільстві таким чином, щоб за нею не втрачалась основна детермінанта – соціальні потреби та інтереси. Саме необхідність задоволення інтересів будь-якої самоорганізованої системи (соціальних груп, класів, суспільства загалом) зумовлює виявлення цими суб'єктами сутності та завдань власної самоорганізації. У суспільстві процеси саморегуляції та управління здійснюються не автоматично, під впливом об'єктивних законів історичного процесу, а, переломлюючись, крізь інтереси соціальних суб'єктів, які посідають місце в суспільному житті та виявляють різне ставлення до дійсності, один до одного. Таким чином, у суспільстві самоорганізація та самоуправління самовиникає на основі потреб та інтересів суб'єктів суспільних відносин, трансформуючись потім у певні організаційні структури, наповнюючись формальними правилами та нормами.

Узгодження соціально-економічних інтересів різноманітних соціальних груп на основі оптимального співвідношення між “організацією” та “самоорганізацією”, в результаті чого повинен зменшитись в суспільстві рівень соціальної ентропії, є головним підґрунтям розвитку українського суспільства [6, 255].

Для синергетичного світобачення важливим є також виділення атракторів – можливих траєкторій, до яких “притягується” поведінка системи. Цікавими в цьому контексті є погляди на особливості розвитку сучасного західного відкритого суспільства. “Капіталізм як історична система ... знаходиться сьогодні в умові неймовірних структурних труднощів. Крах комунізму, зовсім не покінчив з труднощами капіталізму, сам цей колапс є одною з основних причин існуючих дилем капіталістичної системи ... Сучасна макросистема вступила в епоху “переходу”... вона стоїть перед точкою біфуркації і перед періодом родових мук повсемісного хаосу” [4,16]. Світова система капіталізму увійшла зараз у стан економічної нерівноваги... Умови динамічної нерівноваги можуть існувати безкінечно довго, або, більш точно, ... суспільство може балансувати на межі хаосу, не переходячи цю межу” [12, 80-81].

На думку Н.В. Кочубей, “... для сучасного кризового стану єдиного капіталістичного світу-економіки характерними є атрактори, які умовно можна назвати: *інноваційно-підприємницький* і *кримінально-тіньовий*. Коливання економіки, а отже і всього

соціально-економічного соціального середовища в тій чи іншій країні світу проходить саме між цими гілками” [7, 147].

В умовах біфуркації найбільш актуальною стає проблема соціального детектору як фактору, що вибирає з тезаурусу певну біфуркаційну структуру, тим самим перетворюючи її з можливості в дійсність. Соціальний детектор здійснює соціальний відбір (у формі взаємодії конкуренції і кооперації) і призводить до відносно стійкого стану динамічної системи – аттрактору [16, 189-194].

В межах заявленої проблеми в першому наближенні проаналізуємо *механізм дії соціального детектору*. Соціальний детектор складається з діалектичної взаємодії двох складових – кооперації (партнерства, солідарності) і конкуренції. Розглянемо ці складові як фактори соціального відбору більш детально.

Кооперація як складова соціального детектору виражається у груповій солідарності учасників економіки. Шанси виникнення внутрішньогрупової солідарності стрімко ростуть в ситуації реальних або потенційних несприятливих обставин, в котрих опинилася або може опинитися група. Групова солідарність може виникнути з суми чотирьох обставин: по-перше, життєві умови групи усвідомлюються як несприятливі; по-друге, природа негараздів оголошується універсальною для групи; по-третє, знаходяться “винні” в тяжкому положенні, що виникло; по-четверте, ситуація отримує публічну інтерпретацію, може придбати стійку дискурсивну форму. Групова солідарність виникає не із механічної суми індивідуальних нещасть, а зароджується на базі групового соціального неблагополуччя, інтерпретація якого підкреслює єдину природу труднощів в виді дій “ворожого” оточення [1, 152].

Загальновідомо, що умови для українського бізнесу трактуються як несприятливі. Саме ці обставини складають комфортне середовище для формування почуття солідарності на основі синдрому “загальних нещасть”. З невиконанням обов’язків партнерів і нечесністю підприємців стикаємося частіше, ніж з силовим тиском або вимаганням чиновників. Так в Росії, за даними соціологічного опитування, ніколи не стикалися з рекетом 22 % підприємців, з вимаганням чиновників – 14 %, але від необов’язковості партнерів вбереглися лише 9 % підприємців [2, 114]. Тобто “внутрішні” втрати перевищують втрати, що наносяться “ззовні”.

Непрямым чином ми можемо простежити специфіку взаємодії суб’єктів економічних відносин на прикладі проблеми реалізації соціальних проектів українського бізнесу. За матеріалами українського експертного дослідження основних проблем, з якими зустрічаються компанії при реалізації соціальних проектів найчастіше вказуються фінансові (48 %), а також недосконалість нормативно-правової бази, в тому числі законодавства щодо соціальних проектів (31 %). Однак, мають також місце організаційні труднощі (8%), бюрократизованість

Соціальний детектор як фактор суспільного розвитку: синергетичний підхід

процесу надання допомоги (5%), тиск з боку органів влади (3 %), неможливість контролювати розподіл коштів (3 %) та корупція (2 %) [13, 33].

Отже, на базі емпіричних досліджень ми маємо, з одного боку, - тенденцію до внутрішньогрупової солідарності, а, з іншого, - конкурентну взаємодію суб'єктів ринкових відносин.

Відносно *конкуренції*, як іншої складової соціального детектору підкреслимо, що у трансформаційний період розвитку економіки як особлива конфліктна домінанта виступає всезагальна соціально-економічна конкуренція у формі конфлікту, яка є підґрунтям найважливіших сфер суспільного життя. Сутність цієї домінанти трансформаційного періоду виявляється у суперечностях динаміки руху економічних процесів – демонтаж старих принципів, методів, структур і функцій управління, з одного боку, та нарощування системи нових інституціональних структур, – з іншого. Період трансформації означає також наявність глобального протистояння у системі організації (управління) і самоорганізації носіїв часто протилежних ціннісних орієнтацій, що суттєво впливають на сутність сучасної конкуренції у формі конфліктної взаємодії.

Взаємодія кооперації і конкуренції як єдність і боротьба протилежностей здійснює відбір складних нелінійних нерівноважних відкритих об'єктів - соціально-економічних систем. Діяльність соціального детектору може притягнути соціальну систему до двох можливих атракторів, які пропонується розглянути більш детально.

Підприємницько-інноваційна ринкова економіка. Сутністю цієї економіки є домінування ринку, вільної конкуренції і розвиток підприємництва. Зміст цього виду економіки і форми економічної діяльності її суб'єктів ми знаходимо ще у класиків економічної теорії. Першим економістом, який послідовно відстоював конкуренцію, був класик французької політичної економії П.Буагільбер. Саме йому належить відомий лозунг *laissez faire* – принцип економічного невтручання та вільної конкуренції. Теоретичне обґрунтування цей принцип отримав пізніше завдяки дослідницькій діяльності А.Сміта. Уперше теорія ринку і конкуренції була узагальнена ним в роботі “Дослідження природи та причини багатства народів” (1776 р.) [11].

А.Сміт вперше сформулював поняття конкуренції як суперництва, що підвищує ціни (при скороченні пропозиції) і зменшує ціни (при надлишку пропозиції). Він проаналізував основний принцип конкуренції – “принцип невидимої руки”, відповідно до якого “смикаючи” за ниточки маріонеток-підприємців, “рука” примушує їх діяти згідно з певним “ідеальним” планом розвитку економіки, безжалісно витісняє фірми, що зайняті виробництвом непотрібної ринку продукції, формуючи механізм конкуренції, який урівноважує галузеву норму прибутку, приводить до оптимального розподілу ресурсів між галузями. При скороченні попиту на товар найбільші

труднощі відчувають фірми, які випускають неякісну або занадто дорогу продукцію. Механізм конкуренції миттєво реагує на будь-які зміни в зовнішньому середовищі. Згідно А. Сміту, умовами ефективної конкуренції є: наявність великої кількості продавців і покупців, вичерпна інформація, мобільність використаних ресурсів, неможливість кожного продавця суттєво впливати на зміни ринкової ціни товару (при збереженні його якості). Він розробив також модель посилення та розвитку конкуренції, показав, що в умовах ринкових відносин можливе максимальне задоволення потреб споживачів та найкраще використання ресурсів у масштабі суспільства в цілому. Таким чином, “принцип невидимої руки” містив, з одного боку, висновок про те, як потрібно керувати державою, з іншого – ідеологічне обґрунтування та виправдовування економічних реалій свого часу. А. Сміт вважав, що ринкове господарство існує на принципах економічної свободи, в якому основну роль відіграє ринкова конкуренція. Вона виступає засобом визначення життєдіяльності будь-якого явища. Різні спроби обмежити конкуренцію, на думку А. Сміта, можуть пригальмувати економічний розвиток. Саме вільна конкуренція сприяє найбільш раціональному використанню ресурсів суспільства і приводить до швидкого зростання суспільного блага [11].

Велике значення з точки зору поширення економічного підходу до розуміння ринку і підприємництва мали роботи Й.Шумпетера, особливо “Теорія економічного розвитку”. Ринок для нього – це сфера радикальних змін у суспільстві, що примушує фірми та індивідів здійснювати нововведення, а економіку, суспільне виробництво – зростати та структурно змінюватися. Конкуренція для Й.Шумпетера – це творче руйнування, в якому фірми ростуть, виживають або вмирають. Фірми, здатні здійснювати нововведення й адаптуватися, зростають або виживають, а інші відтісняються та усуваються. Це прагнення до надприбутку перевіряється в конкурентному оточенні, яке водночас є безкінечним процесом змін і перетворень [19, 51-152]. Й.Шумпетер підкреслював, що “конкуренція ... впливає не тільки тоді, коли вона вже є, але й тоді, коли вона є лише потенційною загрозою. Можна сказати, що вона дисциплінує ще до свого настання” [20, 128-129].

Нобелівський лауреат з економіки 1974 р., австрійський учений Фрідріх А.Фон Хайек пов’язує конкуренцію з процедурою відкриття. На його думку, на ринку тільки завдяки конкуренції скрите стає явним. Він пропонує “розглядати конкуренцію як процедуру відкриття таких фактів, які без звернення до неї залишилися б нікому невідомими чи невикористаними” [14, 6]. Описання сутності ринкової економіки знаходимо і у працях К.Штайльманна, на думку якого “конкурентний відбір, що рухає еволюцію, повинен ... блокувати тенденцію “автоматизму конкуренції” та підтримувати альтруїстичну необхідність

етики конкуренції в бізнесі. Саме таким процесом ...у майбутньому буде пояснюватися та зумовлюватися продуктивність конкурентоспроможності” [18, 307].

Інший атрактор, до якого тяжіє соціальна система - це *кримінальна, тіньова економіка*.

Зазначимо, що в будь-якому середовищі може зародитися тільки те, що потенційно в ньому є закладеним. Отже виникнення криміналу, організованої злочинності, а також тінзація економіки – це реалізація деяких можливостей самого соціального середовища. “Реформи зверху” визвали хаос в економіці, перехід соціальної системи до критичної точки біфуркації, не зовсім вірні стратегії розвитку спровокували притягнення поведінки соціально-економічних агентів до кримінально - тіньового атрактору [7, 151]. Одне з класичних визначень тіньової економіки подане, наприклад, у працях О.В. Турчинова, який визначає тіньову економіку як економічну діяльність, яка не враховується і не контролюється офіційними державними органами [цит. по: 10,104]. Найбільш небезпечним видом тіньової економіки є економічна злочинність.

Економічна злочинність паразитує саме за рахунок порушення нормального процесу функціонування економіки, використовує легальні управлінські технології у своїх злочинних цілях, свідомо порушує нормальне середовище процесів управління. Наприклад, до серйозних економічних злочинів законодавство країн з традиційно розвинутою ринковою економікою відносить порушення правил вільної конкуренції, тобто свідомий злочинний вплив на середовище процесів управління, руйнування механізмів конкурентного ринку.

Конкуренція виступає як фактор саморегулювання, самоуправління суб'єктів ринкового господарства. Порушення цього механізму призводить до руйнації механізму зв'язку виробництва, розподілу, обліку і споживання, попиту і пропозиції, а в остаточному підсумку між суспільними потребами і виробництвом. Конкуренція підпорядковує індивідуальні прагнення суб'єктів господарювання суспільним інтересам, змушує товаровиробників зменшувати індивідуальні виробничі витрати, підвищувати якість продукції і послуг. Отже, конкуренція є загальним фундаментальним чинником системи управління ринковою економікою. Тому й посягання на вільну конкуренцію розглядається як тяжкий економічний злочин, що призводить до руйнації базових засад управління і самоуправління господарством. Серед злочинів, що пов'язані з порушенням правил вільної конкуренції, існує змова про фіксування цін. Злочином є не саме по собі фіксування цін (це не є протизаконним), а змова між конкурентами, тобто свідомі дії по усуненню вільної конкуренції, руйнації саме механізмів управління. Ознаками економічної злочинності є суттєва шкода, що завдається суспільству. Так, за оцінками фахівців США, втрати лише від такого виду економічної

злочинності, як злочинність корпорацій, сягають від 174 млрд. дол. до 231 млрд. дол. На рік, тобто понад 20 % валового національного продукту цієї країни [10, 140]. Взагалі, як зазначає В.А. Предборський, дрейф української моделі розвитку дає змогу прогнозувати можливе поступове, еволюційне зміщення таких пріоритетів [10, 195]:

- від егалітарно-колективістських до переважно егалітарно кооперативно-групових;
- від унітарного типу влади до консенсусної системи управління, в тому числі державно-владного;
- від централізовано регульованої економіки до економіки, яка ґрунтується на принципах узгодженої кооперації і неокорпоратизму.

Висновки

Таким чином, цінність синергетичної парадигми полягає в тому, що вона дає осмислити те, що хаос в точці біфуркації може призвести систему до різних атракторів. “З точки зору синергетики реформування економіки – це фазовий перехід від одного мегастійкого стану через хаос на мікрорівні до іншого – стійкого стану системи” [7, 152]. Отже, реформи з боку держави можуть призвести суспільно-економічний розвиток за допомогою дії соціального детектору до інноваційно-підприємницького аттрактору. Відсутність належної організації реформ з боку держави, затягування їх, або непрофесійна підготовленість державного апарату призводить до тяжіння соціально-економічної системи до кримінальної, тіньової економіки, з домінуванням фінансово-промислових груп, що зараз спостерігається в більшості країн пострадянського простору.

Перспективи подальших наукових досліджень:

- ✓ методологічні засади дослідження проблеми;
- ✓ зарубіжний досвід вирішення даної проблеми.

Джерела

1. Барсукова С.Ю. Неформальная экономика: экономико-социологический анализ / С.Ю. Барсукова; Гос. ун-т – Высшая школа экономики. – М.: Изд. Дом ГУ ВШЭ, 2004. – 448 с.
2. Барсукова С. Трансакционные издержки вхождения на рынок предприятий малого бизнеса // Проблемы прогнозирования. – 2000. - № 1. – С. 114.
3. Бевзенко Л.Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2002. – 437 с.
4. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире: Пер. с англ. – СПб.: Изд-во Университетская книга, 2001. – 416 с.
5. Громов И., Мацкевич А., Семенов В. Западная теоретическая социология. – СПб., 1996. – 513 с.
6. Ільченко Б.В. Синергетика як методологія дослідження соціально-економічних процесів у період системних трансформацій // Соціальний детектор як фактор суспільного розвитку: синергетичний підхід

Соціологічна наука і освіта в Україні: Зб.наук.пр./ уклад. В.І. Судаков, М.В. Туленков. – К.: МАУП, 2000 – Вип. 2: Соціологія в контексті сучасних соціальних змін / Уклад. М.Ф. Головатий, В.І. Судаков. – 2003. – 404 с., С. 253-255.

7. Кочубей Н.В. Самоорганизация предпринимательства и криминала в социально-экономических системах // Практична філософія. – 2003. - № 1. – С. 146-153.

8. Луман Н. Понятие общества // Проблемы теоретической социологии. – Спб.: Петрополис, 1994. – С. 115.

9. Лутай В.С. Синергетическая парадигма как философско-методологическая основа решения главных проблем XXI века // Практична філософія. – 2003. - № 1. – С. 10 – 38.

10. Предборський В.А. Детинізація економіки у контексті трансформаційних процесів. Питання теорії та методології: Монографія. – К.: Кондор, 2005. – 614 с.

11. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. – М.: Наука, 1992. – Кн. 1-3. – 572 с.

12. Сорос Дж. Кризис мирового капитализма. Открытое общество в опасности: Пер. с англ. - М.: ИНФРА-М, 1999. – 262 с.

13. Соціальна відповідальність бізнесу в Україні (Матеріали експертного дослідження) / Відп. Ред.: Ю. Саєнко. – К.: «Батискаф», 2002. – 72 с.

14. Хайек Ф. Конкуренция как процедура открытия // Мировая экономика и международные отношения. – 1989. – № 12. – С. 7-13.

15. Цикін В.О. Філософські проблеми синергетики. – Суми, 1995. – С. 38-48.

16. Цикін В.О. Філософія самоорганізації складних систем. Монографія. – Суми: СДПУ, 2001. – 196 с.

17. Шевчук О.А. Самоорганизационные процессы на рынке труда – поиск новых технологических приемов регулирования трудоустройства // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. Міжвузівський збірник наукових праць. Київський університет імені Тараса Шевченка, Запорізький державний університет, Одеський державний університет імені І.І. Мечникова. – Київ – Запоріжжя – Одеса, 1998.-Випуск 2. – 141 с. – С.118 - 128.

18. Штайльманн К. Новая философия бизнеса: В 3-х Т. – Москва-Берлин, 1998. – Т.3. Конкуренция и ее границы. – 450 с.

19. Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия: Пер. с англ. – М.: Экономика, 1995. – 450 с.

20. Шумпетер Й. Теория экономического развития. (Исследования предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры) : Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1982. – 352 с.

Стаття надійшла 30.11.2005 р.